

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN REKABET EDEBİLİRLİĞİNİN ANALİZİ

Rasim AKPINAR¹
M. Emin ÖZSAN²
Kamil TAŞÇI³

ÖZET

Türkiye kalkınma konusunda dünyanın en ciddi sorunları olan ülkelerinden biridir. Çeşitli sektörlerdeki dengesiz kalkınma çabaları yanında, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması yönündeki çabalara rağmen sorun ilk günkü haliyle ortada durmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinin kalkınması için uygulanan politikaların ve sağlanan teşviklerin bölgenin kalkınmasına yeterli katkı sağlamadığı, bölge ile ülkenin batı kesimi arasındaki gelişmişlik farkının gittikçe derinleştiği görülmektedir. Bunun temel nedenleri arasında, bölgenin talep merkezlerine uzak olması kadar üretim faktörlerindeki verim ve ölçek düşüklüğü ile tarım sektöründe gerekli piyasa mekanizmalarının geliştirilememesidir. Bu çalışmanın temel amacı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınma sorununu incelemek, önündeki engelleri tespit etmek ve bölgenin kalkınmasına yönelik hayvancılık sektörü özelinde politika önerileri geliştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Doğu Anadolu Bölgesi, Hayvancılık, Ölçek Ekonomileri, Hayvancılık Piyasası Düzenleme Kurulu.

THE ANALYSIS ON THE COMPETITIVENESS OF LIVESTOCK SECTOR IN EASTERN ANATOLIA REGION

ABSTRACT

Turkey is one of uneven development in the countries of the world's most serious problems. Despite all the efforts to reduce regional disparities exist in which a problem as the first day. Implemented policies and provided incentives for the development of the Eastern Anatolia Region, the region's development does not provide sufficient contribution to the regional development disparities between the western part of the country are increasingly deepened. The main reason is the region's demand to be away from centers of production factors in agriculture with low productivity and scale of market mechanisms necessary has not been managed. The main purpose of this study, to examine the problem of development in the Eastern Anatolia Region, to identify barriers to and developing policy recommendations specific to the region for development of the livestock sector.

Keywords: Regional Development, East Anatolia Region, Livestock Sector, Economies of Scale, Livestock Market Regulatory Authority.

¹ DPT Planlama Uzmanı-Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, rasimakpinar@gmail.com

² DPT Planlama Uzmanı-Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü,

³ DPT Planlama Uzmanı-Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü,

GİRİŞ

Türkiye'de hayvancılığın yoğun şekilde yapıldığı bölgelerin başında Doğu Anadolu Bölgesi gelmektedir. Bölge, Türkiye'deki büyükbaş hayvan varlığının yaklaşık %24,4'üne ve küçükbaş hayvan varlığının ise %34,3'üne sahiptir (Anonim 2004).

Ülkemizde tarımsal istihdamın oranı %39 gibi oldukça yüksek bir düzeydedir. Bu oran ABD'de %2,8 ve AB'de %5'dir. Tarımın GSMH'daki payı ülkemizde %14 iken, ABD ve AB'de sırasıyla %1,7 ve %1,9 seviyelerindedir. İşletme genişliği ise ABD'de 180 ve AB'de 17,4 hektar iken ülkemizde sadece 5,9 hektardır. Tüm bu göstergeler ülkemiz açısından tarımın ne kadar önemli ve sorunlarının çözümünün de ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Salt hayvancılık açısından bu verileri değerlendirdiğimizde ise, ülke hayvancılığımızın pek çok sorunlara sahip olmasının tesadüf olmadığı açıktır (TSV2023,2003:6).

Doğu Anadolu Bölgesi, istihdamın sektörel dağılımı itibariyle, tarım ağırlıklı bir yapı sergilemektedir. Ziraat işkolunda çalışanların toplam istihdam içindeki oranı % 66,41'dir. Tarımsal istihdam en büyük dilime sahip olmakla beraber, kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri, ülke ortalamasının oldukça altındadır. 2000 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri, cari fiyatlarla 884 milyon lira civarında iken, ülke ortalaması 1,1 milyar lira düzeyindedir. Ayrıca, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Türkiye tarımsal üretim değerine katkısı da, % 9,5 gibi çok düşük bir orandadır(Dinçer, Özasan, Kavasoglu, 2003:97).

AB ülkeleriyle kıyaslandığında, Türkiye'nin hayvansal üretim değerinin toplam tarımsal üretim değeri içerisindeki payı çok düşüktür. Örneğin, Avrupa Birliği'nde tarımsal üretimde hayvancılık sektörünün payı ortalama %50 civarındadır. Bazı ülkelerde bu oran %75'e hatta %80'e kadar çıkmaktadır. Türkiye'de ise bu oran %25 civarındadır. Ayrıca, Türkiye'de sadece hayvancılık yapan ihtisaslaşmış işletmelerin sayısı çok azdır (Babacan 2006).

Tablo 1'den de anlaşılabacağı üzere verimlilikte AB'nin, Türkiye'den belirgin bir şekilde önde olduğu görülmektedir. Hayvan başına süt verimi ve kişi başına süt tüketiminde yaklaşık üç-dört misli bir orana sahiptir. Kişi başına et tüketimi AB'nde Türkiye'den yaklaşık beş kat daha fazladır.

Tablo 1: Bazı temel göstergeler bakımından Türkiye ve AB hayvancılık sektörleri

Parametreler	TÜRKİYE	AB (25)
Toplam Hayvan Sayısı (1000 Baş)	10 526	85 805
Kesilen Hayvan Sayısı (1000 Baş)	1 630	22 158
Karkas Ağırlığı (Kg)	175,8	268,4
Süt Verimi (Kg/Baş)	1 709	5 880
Süt Tüketimi (Kg/Kişi)	30	90
Sığır Eti Tüketimi (Kg/Kişi)	5,5	27,1
Ort. İşletme Büyüklüğü (Baş)	5	57
Sanayiye Giden Süt Oranı (%)	9	94,8

Kaynak: Anonim 2006a ve Anonymous 2006b

Hayvancılık sektörü, Türkiye ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. 2006 yılında tarımsal üretim değerinin %30'unu hayvansal üretim değeri oluşturmaktadır (Saçlı, 2007). Bu sektörün kırsal alandan kente nüfus göçünü önlemek gibi yaşamsal önem taşıyan bir sosyo-ekonomik görevi de bulunmaktadır. Ayrıca dünyada nüfus artışına paralel olarak artan beslenme ve gıda sorunu her geçen gün hayvancılığın stratejik önemini artırmaktadır (Ertuğrul 2000; Uğur 2004). Türkiye, böylesine önemli bir sektörün gelişmesi bakımından yeterli ekolojik ve doğal kaynaklara sahiptir. Ancak hayvancılığa yönelik politikaların yetersiz oluşu ve bunun sonucu olarak hayvancılık faaliyetinin doğaya bağlı geleneksel yöntemlerden tam olarak kurtulamaması, hayvan başına verimliliğin düşük oluşu ve sektörde oluşan yapısal bozukluklar sonucunda, hayvancılık sektöründe istenilen düzeye ulaşılamamıştır (Kabukçu 1985; Ögüt 1990; Yavuz ve Keskin 1996). Doğu Anadolu Bölgesi yedi bölgeye sınıflandırmaya göre ülkemizin coğrafi olarak en büyük bölgesidir (163.000 km²). Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illerini içeren bölge 1990 yılında Türkiye nüfusunun % 9,47'sini barındırırken, 2009 yılı başında bu oran % 8,03'e gerilemiştir. Bölge son 20 yılda yoğun göç vermiştir. Göçün temel sebepleri arasında bölgenin terör olaylarından etkilenmesinin yanısıra bu soruna bağımlı olarak iktisadi gelişmenin yetersiz düzeyde olması, uygulanan politikalardan istenen sonuçların alınamaması sayılabilir.

Bölgenin yüksek düzeyde göç vermesi, bölge halkının bölgenin iktisadi ve sosyal koşullarına ilişkin memnuniyetsizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede,

bu makalenin temel amacı; Doğu Anadolu Bölgesinde hayvancılık sektörünün temel problemlerini teşhis etmek ve uygulanabilir politika önerileri geliştirmektir.

I. BÖLGE EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Doğu Anadolu Bölgesinin kalkınamamasının temel nedeni bölgede iktisadi anlamda bir sektörün bulunmamasıdır. Diğer bir ifadeyle istatistikî olarak tarım ve hayvancılık sektörü içerisinde değerlendirilen faaliyetler gerçekte sektör mantığından uzak toplumsal faaliyetlerdir. Bir üretim faaliyetinin iktisadi bir sektör olarak değerlendirilebilmesi için bazı şartları taşıması gerekir. Üretim faaliyetinde bulunan kişilerin girişimci olması, yani o faaliyet koluna kâr saikiyle bilinçli bir şekilde girmesi gerekmektedir. Gerek Doğu Anadolu Bölgesi gerekse ülkemizin pek çok bölgesinde yürütülen tarımsal faaliyetler, insanların babadan kalma üretim faaliyetini devam ettirmesi şeklindedir. Çoğu zaman tarımsal üretim bireylerin bilinçli tercihleri ile seçtikleri bir alan değildir. Üretim faaliyetinin sektörel uzmanlaşma ve işbölümüne imkân tanınması. Sektörde çalışan bireyler kendi ihtiyaçlarını karşılamaktan öte piyasa için mal ve hizmet üretiminde bulunmalıdır. Tarımsal üretimde asıl hedef kendi ihtiyacını karşılamak olduğu sürece sektörel bilinç gelişemez. Kendine yeter ekonomik yapısı bulunan bir toplumda piyasa mekanizmaları çalışmaz. Piyasa anlayışının olmadığı bir durumda uzmanlaşma da olmayacaktır. Sektöre giriş ve çıkışların bulunması ve risk faktörünün olması. Rekabetçi bir piyasada işletmelerin uzun dönem kârı sıfırdır. Piyasada bunun üzerinde bir kârın bulunması yeni işletmeleri sektöre çekerken, bu düzeyin altındaki bir kârlılık durumunda sektörden ayrılan firmalar bulunur. Bazı firmalar kısa dönemli kâr elde ederken bazıları zarar edebilir. Bir diğer ifadeyle iktisadi her faaliyet bünyesinde risk unsuru taşır. Üretimin her aşamasında belirli kalite standartlarının bulunması ve bu çerçevede devletin söz konusu piyasada düzenleyici rol oynaması gerekmektedir. Bölge hayvancılık faaliyetleri bu kapsamda değerlendirildiğinde, bunları iktisadi sektör olarak nitelendirmek oldukça güçtür. Anlaşılmaktadır ki bölgede yerleşik düzene geçildiği günden bu yana aynı tarz üretim şekli devam etmekte ve bu üretim faaliyetleri tarım ve hayvancılık sektörü altında değerlendirilerek, aslında istatistikî bir şişkinlikten öteye gitmeyen bu yapı yanlış bir ifadeyle tarım sektörü olarak nitelendirilmektedir.

Bu çerçevede hayvancılık faaliyetlerine iktisadi bir sektör kimliğinin kazandırılması için öncelikle mevcut sorunların ortaya konulması gerekmektedir. Daha sonra bu kapsamda yeni bir kurumsal yapı önerilecektir. **Hayvancılık sektöründeki sorunlar dört başlık altında toplanabilir.** Bunlar; verimlilik sorunu, uygun ölçekte üretim yapılamaması, iç pazara uzaklık ve piyasalaşma sorunudur.

A.Verimlilik Sorunu

Bölge hayvancılığının en başta gelen sorunu verim düzeyinin düşük olmasıdır. **Ülkemizde hayvan başına düşen verimlilik Avrupa standartlarının oldukça altındadır. Diğer taraftan, Doğu Anadolu bölgesi ülke ortalamalarının dahi gerisinde kalmıştır.** Avrupa Birliği ülkelerinde ortalama bir inneğin yıllık süt verimliliği 6 tonun üzerinde iken, ülkemizde bu miktar 1,7 tondur (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2007:121). Doğu Anadolu Bölgesinin önemli hayvancılık merkezlerinden biri olan Van'da ise inek başına yıllık ortalama süt üretimi bir tondur. AB'de hayvan başına düşen süt miktarı 127 kg, Türkiye'de 48 kg, Van ilinde ise 40 kg'dır. Ülkenin canlı hayvanlar değerinin % 20'sine yakını bünyesinde barındıran bölgenin toplam hayvansal ürünler değeri % 10,5 seviyesinde kalmıştır. Bu durum göstermektedir ki hayvancılık bölgesi olarak bilinen Doğu Anadolu'da mevcut hayvan stoku yeterli verimlilikte kullanılamamaktadır.

Tablo 2:Bölgenin Hayvancılık Faaliyetlerinin Ülke İçerisindeki Yeri (2007 - Bin YTL)

	Canlı Hayvanlar Değeri	Oran (%)	Hayvansal Ürünler Değeri	Oran (%)
TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	949.562	3,85	457.238	1,99
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	1.545.702	6,27	602.038	2,63
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	834.801	3,38	710.423	3,10
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari)	1.458.400	5,91	631.503	2,76
Doğu Anadolu Bölgesi Toplamı	4.788.465	19,41	2.401.202	10,48
Türkiye	24.666.222	100,00	22.921.524	100,00

Kaynak: TÜİK'in Düzey 2 bölgeleri için yayınlanan 'Karşılaştırmalı Bölgesel Göstergeler (2008)' çalışmalarından derlenmiştir.

Not: Bayburt ili TRA1 Düzey 2 bölgesinde olmakla birlikte Doğu Anadolu Bölgesinde yer almadığından analize dâhil edilmemiştir.

B. Ölçek Sorunu

İşletme başına düşen hayvan sayısının düşüklüğü bölge hayvancılığının bir diğer problemidir. Düşük ölçekte üretim maliyet, ürün kalitesi, pazara erişim gibi pek çok alanda sorunlara neden olmaktadır. Bölgede işletme başına düşen hayvan sayısı ülke ortalamasının üzerinde olmakla birlikte AB ortalamasının gerisinde kalmıştır.

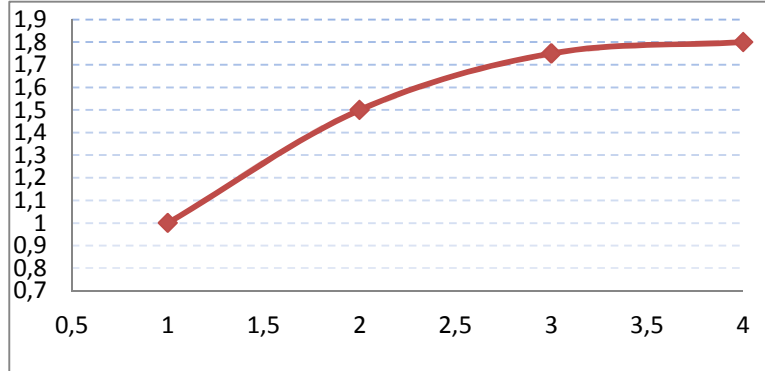
Tablo 3: Bölgelere Göre İşletme Başına Düşen Hayvan Sayısı

Bölge	İşletme Sayısı	İşletme Başına		
		Arazi(da)	Büyükbaş	Küçükbaş
TÜRKİYE	2.073.600	64,3	5,2	12,0
ORTA KUZEY	240.207	92,9	6,0	11,3
EGE	354.692	42,4	5,2	10,9
MARMARA	154.019	64,5	5,7	10,6
AKDENİZ	206.529	50,2	3,3	10,5
KUZEY DOĞU	152.515	79,3	8,9	12,8
GÜNEY DOĞU	221.958	92,8	4,2	25,2
KARADENİZ	367.564	34,5	4,9	4,2
ORTA DOĞU	204.834	61,5	5,8	10,7
ORTA GÜNEY	171.282	103,9	4,0	19,5

Kaynak: DPT, Dokuzuncu Kalkınma Planı - Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2007, 47

Ülkemizde ortalama işletme başına 5.2 büyükbaş hayvan düşerken, Kuzeydoğu Anadolu'da bu sayı 8,9 Ortadoğu Anadolu'da ise 5.8'dir. Danimarka'da işletme başına 75, Almanya'da 36, Hollanda'da ise işletme başına 54 büyükbaş düşmektedir. Düşük ölçekte üretim yapmanın sonucu ekonomide kullanılmamış ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasıdır. Kullanılmamış ölçek ekonomileri, bir iktisadi faaliyette daha büyük bir ölçekte yapılacak bir üretimin getireceği ekonomik katma değer, düşük ölçekte üretim yapılması nedeniyle üretilmemesi sonucu ortaya çıkar.

Şekil 1: Hayvan Başına Ortalama Kâr

Örneğin, bir hayvancılık işletmesi n sayıda hayvan barındırmaktadır. Ortalama bir hayvandan 1 birim kâr eden işletme, üretim ölçeğini $2n$ 'e çıkarması durumunda kârını ortalama 1,5 birime, $4n$ 'e çıkarması halinde ise 1,8'e çıkarabilir. Farklı dört işletmenin n sayıda üretim yapması durumunda $4*n$ birim kâr, kolektif üretim yapılması durumunda ise $7,2*n$ birim kâr elde edilmesi söz konusudur. Bu durumda düşük ölçekte üretim yapılması $3,2*n$ birim kullanılmamış ölçek getirisinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Ülkemiz hayvancılığında düşük üretim ölçeği, ülke kaynaklarının israf edilmesine yol açmaktadır. Çok parçalı üretim yapısı artan ölçek getirilerinin sağlayabileceği ekonomik katkılardan mahrum kalınması sonucunu doğurmaktadır. Ülkemizde büyükbaş hayvancılık yapan işletmelerin % 98'inin 1-25 baş hayvana sahip olması(TÜSİAD,2008:130), kullanılmayan ölçek getirilerinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

C. İç Pazara Uzaklık

Bölgenin bir diğer dezavantajı ülkenin talep merkezine uzak oluşudur. İstanbul'u Türkiye'nin talep merkezi olarak aldığımızda, diğer illerin gelişmişlik düzeyleri İstanbul'dan uzaklaştıkça düşmektedir. İllerin kişi başına düşen gelir düzeylerinin İstanbul'a uzaklığına olan duyarlılığı incelendiğinde şu sonuçlar elde edilmektedir.

Tablo 4: İllerin İstanbul'a Olan Uzaklığına Göre Kişi Başı Gelir Düzeyinin Esnekliği

	1987	1989	1991	1993	1995	1997	1999	2001
Esneklik	-0.55	-0.60	-0.54	-0.53	-0.55	-0.52	-0.48	-0.49
Standart-Sapma	0.080	0.072	0.065	0.064	0.062	0.060	0.054	0.059
R²	0.44	0.52	0.50	0.49	0.52	0.52	0.50	0.47

Not: Tüm esneklik değerleri % 95 güven aralığı için geçerlidir.

1987-2001 dönemi boyunca illerin İstanbul'a olan uzaklığının % 0.5 – 0.6 aralığında kişi başına düşen gelir düzeyini olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Yani bir il İstanbul'dan ne kadar uzakta ise gelir düzeyi o derece düşmektedir. Bu durum Krugman(1991:20) tarafından tanımlanan içsel piyasa etkisinin (*home market effect*) ülkemiz kalkınma sürecinde de geçerli olduğunu gösterir. Teoriye göre üretim faaliyetlerinin belirli bir mekânda yoğunlaşması talebin dışsalılık düzeyine bağlıdır. Üreticiler piyasanın en yoğun olduğu alanlarda üretim yapmayı tercih ederler, piyasa ise üreticilerin üretim yapmak istedikleri yerlerde yoğunlaşır. Bu iki durumun birbirini tetiklemesi ise içsel piyasa etkisinin görülmesine olanak sağlar. 1987-1995 döneminde katsayı değerlerinin yüksekliği, İstanbul ve çevresinin ülke geneli için talep merkezi olmasındandır. 1995 yılından sonra katsayı değerlerinin düşmesi ise bu dönemden itibaren İstanbul'un sanayileşmesinin sağladığı yayılma etkisinin artmaya başladığına işaret etmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dâhil olması ve küreselleşmenin etkilerini iyice hissettirmeye başlaması ile birlikte ihracata dayalı büyümenin ithal ikameci büyüme anlayışına baskın gelmeye başladığı söylenebilir. Zira ihracat yapmaya başlayan yeni illerin Anadolu'da filiz vermesi, İstanbul'a bağımlı kalkınmadan küresel rekabete dayalı kalkınmaya geçişin göstergesidir. Ülkemizin ihracat düzeyi (İstanbul dışındaki illerde) arttıkça sanayinin de ülke geneline daha dengeli yayılması beklenebilir.

Doğu Anadolu Bölgesinin İstanbul'dan uzak olmasının iki dezavantajlı sonucu bulunmaktadır. Birincisi, bölgenin sanayi sektörünün İstanbul'un sağladığı yayılma etkisinden yararlanamamasıdır. İstanbul'da üretici maliyetlerinin artması, sanayinin çevre illere yayılmasına neden olmaktadır. Böylece, Kocaeli, Sakarya ve Tekirdağ gibi iller konum avantajından faydalanarak sanayi üretimini artırmaktadır. Ancak mekansal uzaklık Doğu Anadolu'nun bu yayılma etkisinden yararlanmasını engellemektedir. İkinci dezavantajlı durum

ise bölgenin ürettiği tarımsal ürünlerin pazara uzaklığı nedeniyle rekabetçi olamamasıdır. Genel anlamda rekabetçi olmayan bölge bir de taşıma maliyetleri ile baş etmek zorundadır. Bu nedenle, hayvancılık sektörünün yakın dış pazarlara yönelik bir üretim stratejisi benimsemesi daha gerçekçi olacaktır.

D. Piyasalaşma Sorunu

Kalkınmanın temel dinamiklerinden birisi ev ile üretim yeri olarak işyeri kavramlarının birbirinden ayrılmasıdır. Bireylerin sosyal faaliyet alanlarından ayrı bir mekânda üretim yapmak üzere bir araya gelmesi ve üretim zinciri içerisinde sınırlı ve tanımlı bir iş ile iştigal etmesi Sanayi Devrimi sonrası yükselen verimliliğin önemli etkenleridir. Sanayi Devrimi öncesi 463 yılda gerçekleştirilen gelir artışına, bu dönemden sonra 46 yılda ulaşılmıştır. Yani sanayileşmiş batılı ülkelerde gelişme hızı, Sanayi Devrimi öncesi dönemden 10 katı daha hızlı gerçekleşmiştir. Sanayi Devriminin iki önemli sonucu bulunmaktadır (Combes ve ark., 2008:3).

- a. Kitle/Ölçek Üretimine Geçilmesi: Üretimde yüksek verimlilik artışı ve taşıma maliyetlerinin düşmesi,
- b. Modernleşme Süresi: Tarımsal toplumların sanayi ve kent toplumuna doğru evrilmesi.

Çalışanların her gün üretim amacıyla evlerinden uzak bir mekâna gitmesi, ulaştırma, inşaat ve otomotiv sanayii gibi ekonomik kalkınmanın temel dinamiklerini harekete geçirmektedir. Bu durum sektörel hareketliliği ve piyasanın genişlemesini sağlamaktadır. Ev ile işyerinin mekânsal birlikteliği, bireylerin tüketim düzeylerini düşürmektedir. Dar alanda hem üretim hem de tüketim fonksiyonlarının icra edilmesi insanların kendine yeter bir hayat tarzı geliştirmelerine neden olmaktadır. Bu durum sınırlı sayıda sektörün gelişebilmesine olanak sağlamaktadır. Düşük sektörel gelişme yeni istihdam alanlarının oluşmasına engel teşkil etmektedir. Tarım toplumlarında tarımsal istihdamın anormal yüksekliği buradan kaynaklanmaktadır. Gerçekte işsiz olan insanlar tarım sektöründe çalışıyor görünmektedir. İnsanların gün içerisinde bir araç vasıtası ile kat ettikleri mesafe ile bir bölgenin gelişme düzeyi arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Bireylerin gün içerisinde hareketliliği talebin mekanda yayılmasını sağlar. İnsan hareketliliği mal ve para dolaşımını hızlandırır. Bu durum gelirin

çarpan etkisinin yükselmesini sağlar. Paranın daha fazla el değiştirmesi ticaretin canlanmasına katkıda bulunur. Aşağıdaki tablo Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan otomobil, otobüs ve kamyon sayılarını ve bunların ülke içerisindeki oranlarını göstermektedir. Tüm bölgede bulunan toplam otomobil ve otobüsün ülke içerisinde % 3'ten daha az pay alması ekonomik hayattaki durgunluğun bir yansımasıdır.

Tablo 5: Bölgenin Motorlu Kara Taşıtları Sayısı (Ocak 2009)

Bölge	Toplam (adet)	Oran (%)	Otomobil (adet)	Oran (%)	Otobüs (adet)	Oran (%)	Kamyon (adet)	Oran (%)
TRA1	60.597	0,78	51.626	0,76	1.348	0,67	7.623	1,02
TRA2	29.449	0,38	20.679	0,30	1.110	0,55	7.660	1,03
TRB1	94.673	1,22	83.463	1,22	1.993	0,99	9.217	1,24
TRB2	48.446	0,62	35.369	0,52	791	0,39	12.286	1,65
Doğu A.B.	229.253	2,95	187.927	2,75	5.151	2,57	36.175	4,86
Toplam	7.770.691	100	6.825.442	100	200.471	100	744.778	100

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/ulastirmadagitimapp/ulastirma.znl>

Hayatları boyunca kısıtlı bir alanda yaşamak ve çalışmak durumunda olan insanların dış dünya ile uyumlu bir hayat sürmeleri beklenemez. İnsanlar kendi sosyal ağlarına dâhil olmayan bireylerle birlikte çalıştıkça sosyalleşir, kendini geliştirir ve medenileşir. Dışa kapalı üretim tarzının hâkim olduğu toplumlarda bireysel zihniyet tek kimlik üzerine inşa edilir. Kolektif üretim ise tolerans, hoşgörü ve farklılıklara saygıyı getirir. Bireyin tanımlı ve kısıtlı bir üretim faaliyetinde bulunması başka bireylerin üretimine olan ihtiyacını artırır.

İşbölümü birlikte üretim kültürünü, uzmanlaşma ise bireysel farklılaşmayı tetikler. Böylece üretimde verimlilik artarken sosyal hayatta genişleme ve zenginleşme olur. Ülkemizde kırsal yerleşim yerlerinde kurumsal gelişmenin önemli engellerinden birisi de bu dışa kapalı ekonomik yapıdır. Yaşam alanı dışındaki dünya ile iletişimi olmayan bireyler doğal olarak ekonomik ve sosyal alanda işbirliği alanlarına kapalı olacaktır. Bu nedenle köylerde kurumsal yapıların gelişmesi mümkün olamamaktadır. Ülkemizde faaliyet gösteren 83.132 dernekten bölgenin sadece % 4,7 pay alması bu durumun bir sonucudur. Bir bölgede kurumsal kapasitenin gelişmesi ancak ekonomik yapıda çok sektörlü bir üretim tarzı ile mümkündür. Sektörel genişleme kurumsal gelişmeyi bu da bireylerin kendilerini geliştirebileceği sosyal ortamı getirir. En güçlü kurumsal yapıların en erken sanayileşen ülkelerde bulunması tesadüfî değildir.

II. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ HAYVANCILIK SEKTÖRÜ İÇİN POLİTİKA ÖNERİLERİ

Mevcut şartlarda gerek bölgenin yapısının uygun olması, gerekse emek yoğun bir sektör olması nedeniyle hayvancılık sektörünün bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle bu başlık altında hayvancılık sektörünün rehabilitasyonuna ilişkin öneriler geliştirilecektir. Yapılan tüm bu analiz sonuçları göstermektedir ki ekonomik kalkınma sorununa kökten çözüm getirecek yeni bir anlayışa ihtiyaç vardır. Üretim tarzında kökten değişim getirmeyen tedbirlerden sonuç alınamadığı açıktır. Hayvansal üretime yönelik desteklerin bölge hayvancılığının ayakta kalamayacağı aşikârdır. Bu nedenle daha cesur adımların atılması kaçınılmazdır.

Öneri-1: Hayvancılık Sektöründe Sermaye Derinliğinin Artırılması

Bu adımlardan ilki kademeli olarak hayvancılığın aile işletmeciliği tarzında yapılan bir faaliyet olmaktan çıkarılması, kolektif üretimin özendirilmesidir. Arazi toplulaştırmasına benzer bir yaklaşımın hayvan toplulaştırması için de geliştirilmesi gereklidir. AB yolunda olan ülkemizde et, süt, yumurta gibi temel gıda maddelerinin üretimden sofraya gelene kadar her aşamasında belirli sağlık ve kalite standartlarına uyulması gerekir. Bu çerçevede Tarım Bakanlığı hayvansal üretimin her aşamasını denetim altında tutmalı ve gerekli standartları geliştirmelidir.

Asıl önemli husus hayvancılık sektöründe piyasa mekanizmalarının işlemesini sağlayacak ve iktisadi sektör mantığını geliştirecek yapıların kurulmasıdır. Hayvancılık sektörünü düzenlemek ve piyasa etkinliğini sağlamak üzere Hayvancılık Piyasası Düzenleme Kurulu oluşturulmalı ve sektör tarafından üretilen katma değer in serbest piyasa ortamında değerlendirilebilmesi için Hayvancılık Menkul Kıymetler Borsası kurulmalıdır. Peki, bu yapı nasıl işleyecektir?

Örneğin büyükbaş hayvancılık yapılan bir bölge düşünelim. Bölgede bulunan hayvancılık işletmelerinin belirli ölçek ve verimlilikte üretim yaptıklarını ve birim hayvan başına Π TL değerinde kâr elde ettiklerini farz edelim. İşletmelerin Π TL değerindeki kârı n yıl boyunca satmak amacıyla her bir büyükbaş hayvan başına bir kıymetli evrak ürettiklerini ve

⁴ Π ifadesi kar(Profit)'ı temsil etmektedir.

piyasaya arz ettiklerini düşünelim. Acaba II TL değerindeki kâr n yıl boyunca piyasada satıldığında ne kadar getiri elde eder?

Bugünkü Net Değer = [Yıllık ödeme tutarı / Faiz oranı] * [1- (1/(1+Faiz oranı))yıl sayısı]

Yani,

Bugünkü Net Değer = [II / Faiz oranı] * [1- (1/(1+Faiz oranı))ⁿ]

Durumu bir örnekle açıklayalım:

Bir hayvancılık işletmesinin büyükbaş hayvan başına yılda 500 TL kâr elde ettiğini varsayalım. Bu işletme yıllık 500 TL kârını (II) 10 yıl (n) boyunca satmak üzere tahvil çıkardığında ne kadar bir gelir elde edebilir (Reel faiz oranı = % 3)?

Bu durumda yatırımcı piyasadan birim hayvan başına 4,265 TL gelir elde edebilecektir. Yani yatırımcı 10 yıl boyunca üreteceği kârı bugünden piyasaya satarak sermaye biriktirebilir.

Öneri-2: **Sektörün Kurumsallaşması**

a) **Üretici Düzeyinde**

Hayvancılığı bir köy yaşam tarzının zorunlu neticesi olmaktan çıkararak, özel sektörü çiftlik besiciliğine sevk etmek gerekmektedir. Et ve süt üretimi üzerine kurulacak bu tesisler bilimsel bir altapı ile çalışabilmeli, hatta gerekirse birlik kurabilmelidirler. Bölgede Van, Erzurum, Kars başta olmak üzere ülke iç-talebine yönelik Canlı Hayvan Borsaları ile hayvancılığın orta ve büyük ölçekli işletmelerce yapılması için gereken bölgesel teşvik ve destek mekanizmaları kurulmalıdır.

b) **Kamu Düzeyinde: Hayvancılık Piyasası Düzenleme Kurumu**

Hayvancılık Borsasındaki temel mantık diğer menkul kıymetler borsasındakiler ile aynı olacaktır. Nasıl ki bir firma borsada işlem görmeye başladığında piyasaya kıymetli evrak satarak belirli bir sermaye elde etmekte ve karşılığında hisse senedi sahiplerine dönemsel olarak kâr payı dağıtmaktadır. Ya da İstanbul Altın Borsasında olduğu gibi satın alınan her yatırım fonu karşılığı fiziki külçe altın tutulmakta ve yatırımcı bu fon karşılığı kâr elde etmektedir. Hayvancılık sektöründe de birim hayvansal üretimden elde edilen gelir piyasada değerlendirilebilir. Kurul, Borsa ve hayvancılık işletmeleri arasındaki ilişki, aslında Sermaye Piyasası Kurulu, İMKB ve İMKB'de işlem gören şirketler arasındaki yapıya benzer şekilde tasarlanabilir. Borsada işlem gören “şirketlerin herhangi bir şekilde hisse senedi, tahvil, kâr-

zarar ortaklığı belgesi veya bunlara benzer kıymetli evrak satmaları için, öncelikle söz konusu kıymetli evrakın Sermaye Piyasası Kurulu'nca kayda alınması''daha sonra ilgili şirketlerin satışı gerçekleştirebilmeleri mümkün olabilmektedir. Buna benzer bir yapılanmaya hayvancılık sektöründe de gidilmesi, sektörde şirketleşme düzeyini artıracak, kârını piyasaya açmak isteyen şirketlerin daha yüksek kâr elde etmek amacıyla daha verimli ve optimum ölçekte üretim yapma isteklerini tetikleyecektir. Sektöre yönelik uygulanacak vergi politikaları ile devlete yeni bir gelir kalemi sağlanacak, geliştirilecek bölgesel politikalar ile Doğu Anadolu Bölgesinin hayvancılık merkezi haline getirilmesi mümkün olabilecektir. Organik Hayvancılık Bölgeleri Piyasayı düzenleyen ve denetleyen bir kurulun kurulmasının ardından, bu üst kurulun bölgede tespit edeceği yaylalar Organik Hayvancılık Bölgeleri olarak ilan edilmelidir. Et ve süt alanında organik ürünleri iç ve piyasaya sunacak bir üretim anlayışının temeli bu bölgelerde arıcılık içinde benzer bir uygulama yapılabilir. Örneğin, Van Bölgesinde yıllardır güvenlik sorunları nedeniyle potansiyeli değerlendirilememiş Organik Hayvancılık Bölgesi olmaya aday Norduz ve Feraşın yaylaları bulunmaktadır.

Kalifiye Çoban Eğitimleri: Bölgedeki hayvancılığın diğer bir önemli sorunu da kalifiye çoban bulunamamasıdır. Bu konuda Tarım Bakanlığı'nın ilgili birimleriyle iş-garantili kalifiye çoban eğitimleri düzenlenmelidir.

Öneri-3: Hayvancılık sektöründe eğitim düzeyinin yükseltilmesi, araştırmacı, yayımcı ve üretici arasında bilgi akışının sağlanması

Hayvancılık sektöründe ekonomik, sosyal ve bilimsel tedbirlerin alınması, üreticinin eğitim ve iletişim ihtiyacının en kısa yoldan ve sürekli sağlanabilmesi amacıyla işletmelerin teknik hizmet satın almaları kolaylaştırılmalıdır. Ayrıca üniversitelerde, araştırma kurumlarında ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığında çalışan araştırmacılar ile yayımcı ve üretici arasındaki iletişimin sağlanması amacıyla ilgili kuruluşlar arasında organizasyon ve işbirliği desteklenmelidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ülkemizde planlı dönemi boyunca çok çeşitli bölgesel gelişme politikaları uygulanmıştır. Bölgesel gelişme projeleri, il ve bölge planı deneyimleri, Kalkınmada Öncelikli

Yörelere politikası ve bölgesel teşvikler gibi değişik politika araçlarının gözle görülür sonuçlar elde edemediği görülmektedir. Bunun nedenlerinden birisi, bölgesel az gelişmişliğin nedenleri üzerinde değil sonuçları üzerinde yoğunlaşılmasıdır. Yoksulluk ve gelir dağılımındaki dengesizlikler, niteliksiz işgücü, yerelde kurumsal kapasitenin gelişmemesi, köyden kente göç ve iller arasındaki nüfus hareketleri, çarpık kentleşme gibi konular aslında Türkiye'nin iktisadi yapısındaki temel sorunların sosyal alana yansımaları ile oluşmaktadır. Bölgesel gelişme anlayışının iktisadi anlamda yapısal sorunlara yoğunlaşması, daha gerçekçi çözüm önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

- *Ülke genelinde uygulanmakta olan makro iktisadi politikalar bölgenin gelişmesine herhangi bir katkı sağlamamaktadır.*
- *Bölgesel politikalar bölgenin gelişimi üzerinde tetikleyici etki yaratamamaktadır.*
- *Türkiye ekonomisi homojen bir yapı arz etmediği için bölgeyi göz ardı eden tek-tip ulusal düzeyde kalkınma politikası belirlenmesi uygun değildir. Bunun yerine her bölgeyi kendi şartları içinde değerlendiren ve buna uygun kalkınma modelleri benimseyen bir anlayışa ihtiyaç duyulmaktadır.*

Tespit Edilen Yapısal Engeller

- 1- ***Verimlilik Sorunu:*** Bölge hayvancılığının en başta gelen sorunu verim düzeyinin düşük olmasıdır. Ülkemizde hayvan başına düşen verimlilik Avrupa standartlarının oldukça altındadır. Diğer taraftan, Doğu Anadolu bölgesi ülke ortalamalarının dahi gerisinde kalmıştır.
- 2- ***Ölçek Sorunu:*** Düşük ölçekte üretim yapmanın sonucu ekonomide kullanılmamış ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasıdır. Kullanılmamış ölçek ekonomileri, bir iktisadi faaliyette daha büyük bir ölçekte yapılacak bir üretimin getireceği ekonomik katma değer, düşük ölçekte üretim yapılması nedeniyle üretilmemesi sonucu ortaya çıkar.
- 3- ***Pazara Uzaklık Sorunu:*** Bölgenin bir diğer dezavantajı ülkenin talep merkezine uzak oluşudur. İstanbul'u Türkiye'nin talep merkezi olarak aldığımızda, diğer illerin gelişmişlik düzeyleri İstanbul'dan uzaklaştıkça düşmektedir. Çalışma kapsamında uygulanan ekonometrik modellerden elde edilen temel sonuçlar; "(1) İllerin İstanbul'a olan uzaklığı

arttıkça illerin rekabet gücü ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri azalmaktadır (2) İllerin rekabetçilik endeksindeki pozisyonu ile illerin ihracatı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır (3) İllerin rekabetçiliği ile kişi başına düşen GSYİH arasında da pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır” şeklinde özetlenebilir.

- 4- **Piyasalaşma Sorunu:** Kalkınmanın temel dinamiklerinden birisi ev ile işyeri kavramlarının birbirinden ayrılmasıdır. Bireylerin sosyal faaliyet alanlarından ayrı bir mekânda üretim yapmak üzere bir araya gelmesi ve üretim zinciri içerisinde sınırlı ve tanımlı bir iş ile iştigal etmesi Sanayi Devrimi sonrası yükselen verimliliğin önemli etkenleridir. Çalışanların her gün üretim amacıyla evlerinden uzak bir mekâna gitmesi, ulaştırma, inşaat ve otomotiv sanayii gibi ekonomik kalkınmanın temel dinamiklerini harekete geçirmektedir. Bu durum sektörel hareketliliği ve piyasanın genişlemesini sağlamaktadır. Ev ile işyerinin mekânsal birlikteliği, bireylerin tüketim düzeylerini düşürmektedir. İnsanların gün içerisinde bir araç vasıtası ile kat ettikleri mesafe ile bir bölgenin gelişme düzeyi arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Bireylerin gün içerisinde hareketliliği talebin mekanda yayılmasını sağlar. İnsan hareketliliği mal ve para dolaşımını hızlandırır. Bu durum gelirin çarpan etkisinin yükselmesini sağlar. Paranın daha fazla el değiştirmesi ticaretin canlanmasına katkıda bulunur. Doğu Anadolu Bölgesinin kalkınması yalnızca bölge için değil tüm ülkenin daha ileri bir gelir düzeyine ulaşması yolunda hayati bir önem arz etmektedir. Uzun dönemde, batı bölgelerinde verimlilik düzeyinin azalan bir oranla artması sonucu ülkenin genel gelişme hızında da yavaşlama olması kaçınılmazdır. Bu durumda ülkenin doğu kesiminin kalkınmaya gerekli katkıyı sağlayamaması halinde Türkiye’yi durağan bir ekonomik gelecek beklemektedir. Doğu Anadolu Bölgesindeki iktisadi büyüme gelişmiş bölgelerin de önünü açacaktır. Bölgede gelir düzeyinin artması batı bölgelerinde üretilen mal ve hizmetlerin yeni pazar imkânlarına kavuşması anlamını taşır. Böylece bölgeler arasında mal ve hizmet ticareti artacaktır. Bunun yanında batı bölgelerinde üretim yapan düşük katma değerli sektörler, doğudaki ekonomik canlanma ile birlikte daha uygun üretim ortamı bulabileceği alanlarda üretim yapmayı tercih edecektir. Sonuç olarak, Erzurum, Kars veya Van merkezli kurulacak Hayvancılık Piyasası Düzenleme Kurulunun Kurulması ile, bölge hayvancılık ekonomik bir sektör haline gelmesine katkı sağlayacak, sektörde şirketleşme düzeyini artıracak, kârını

piyasaya açmak isteyecek şirketlerin daha yüksek kâr elde etmek amacıyla daha verimli ve optimum ölçekte üretim yapma isteklerini tetikleyecektir. Sektöre yönelik uygulanacak vergi politikaları ile devlete yeni bir gelir kalemi sağlanacak, geliştirilecek bölgesel politikalar ile Doğu Anadolu Bölgesinin hayvancılık merkezi haline getirilmesi mümkün olabilecektir. Ayrıca bölgede Organize Hayvancılık Bölgelerinin kurulması da bölgenin kalkınmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Anonim, (2004), Tarımsal Yapı ve Üretim. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 3032, Ankara.
- Anonim, (2006a), Türkiye Hayvancılık (Büyükbaş ve Küçükbaş) Sektörü Değerlendirme Raporu. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Akdeniz İhracatçı Birlikleri Web Sitesi.
- Anonymous (2006b), Eurostat Home Page.
- Babacan, S., (2006), AB Sürecinde Türkiye Hayvancılık Sektörünün Avantaj ve Dezavantajları. İzmir Ticaret Odası Dış ilişkiler Müdürlüğü.
- Combes, Pierre-Philippe, T. Mayer, J.F. Thisse, (2008), Economic Geography, Princeton University Pres.
- Dinçer, Özaslan, Kavasoglu (2003), İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT Yayını.
- Ertuğrul, C., (2000), Hayvancılık Sektöründe Destekleme Politikalarının Analizi ve Üretim Artışı İçin Gerekli Önlemler. Hayvancılık 2000 Kongresi-II (21-22 Kasım), Ankara.
- Kabukçu, M., A., (1985), Türkiye'de Hayvancılığın Önemi, Bugünkü Durumu, Geleceği, Sorunları ve Gelişmesi İçin Öngörülen Önlemler. Doğu Anadolu Hayvancılık Sempozyumu (19-20 Aralık), Elazığ.
- Krugman Paul, (1991), Geography and Trade, published jointly by Leuven University Pres Leuven, Belgium and The MIT Pres Cambridge, Massachussets, London England.

-
- Öğüt, H., (1990), Ülke Hayvancılığının Durumu. Hayvancılık- Su Ürünleri Politikası ve Ana Stratejiler Türkiye/AT Sempozyumu Sonuçları, Süt ve Et Sanayicileri Birliği(SETBİR), Ankara.
- Saçlı, Yurdakul, (2007), AB'ye Dönüşüm Sürecinde Hayvancılık Sektörünün Dönüşüm İhtiyacı. DPT Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2707, Ankara.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, (2007), TRB Ortadoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı, Ankara.
- TSV2023 Yayını, (2003), Kutlu, Prof.Dr. Hasan Rüştü. Gül, Prof.Dr. Aykut.Görgülü, Prof.Dr. Murat,Türkiye Hayvancılığı:Hedef 2023-Sorunlar, Çözüm Yolları ve Politika Arayışları.
- TÜSİAD, (2008), Türkiye'de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler, İstanbul.
- Uğur, E., (2004), Hayvancılık Sektörü Destekleme Politikaları. Araştırma ve Meslekleri Geliştirme Müdürlüğü Bülteni, Ankara.
- Yavuz, F., ve A., Keskin., (1996), Türkiye'de Hayvancılık Sektöründe Bölgelerarası Yapısal Değişmelerin Ekonometrik Analizi. Türkiye II. Tarım Ekonomisi Kongresi (4-6 Eylül), Adana.